

Hódosy Annamária

KAPITALOCINEMA. A MOZGÓKÉP- ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSA A KLÍMAVÁLSÁG ÁRNYÉKÁBAN

Az ökológiai problémák és a gazdasági berendezkedés összefüggésének kulturális kritikája régóta napirenden van, és immár a fikciós alkotásokba, sőt a nagy költségvetésű hollywoodi filmekbe is beszívárgott. A klímaváltozást az akciójelenetek háttereként vagy ürügyeként használó történetek mellett az elmúlt évtizedben számos olyan film készült, ahol a környezetvédelem kérdése és a klímaválságra való utalás közvetve, olykor szinte csak áthallásként van jelen. Ez a „küszöb alatti” tematika – talán éppen azért, mert az alkotók részéről kimondatlan, a nézők részéről pedig nem is tudatosul – olykor politikailag radikálisabb gondolatokat sugall, mint amilyet egy populáris mozitól várnánk (Hódosy 2018: 46-47). Ezzel szemben azokban a filmekben, amelyek nyíltan és egyértelműen emelnek szót a környezetpusztítás ellen, gyakran egy éppen ellentétes „mögöttes” tendenciának lehetünk a tanúi. A következőkben három közelmúltbeli film elemzésével azt próbálok bemutatni, hogy mi is ez, és hogyan történik: hogyan ássák alá a filmek retorikai mechanizmusai azt az interpretációt, amit a kapitalizmusnak a környezetpusztulásban és klímaváltozásban betöltött szerepéről alkotott elméletekből (Bookchin 1986; Daly 2000; Moore 2016, Jackson 2009; Latouche 2011; Greer 2013), le lehet vonni – és a filmek egyes szereplői olykor le is vonnak.

A BÁLNÁK ÉS AZ OLAJ

1988-ban az alaszakai Barrow-ban három szürke bálna rekedt a jég fogságában, ahonnan nemzetközi összefogással sikerült kiszabadítani őket.¹ A *Mindenki szereti a bálnákat* (*Big Miracle*, rend. Ken Kwapis 2012) című játékfilm ezt az eseményt dolgozza fel. Bár egyértelműen a környezetvédők és a természeti világ megőrzése mellett emel szót, részben éppen a valós előzmények miatt nem vehetjük biztosra, hogy az alkotók nem pénzügyi megfontolásokból és/vagy a siker iránti vágytól hajtva szemelték ki és lovagolták meg ezt a médiaeseményt. Mivel a történetet a nézők egyszer már „lájkták”, várható volt, hogy ha mozifilm formájában újrátstszák, akkor a siker is megismétlődhet, még hozzá emelt szinten, hiszen a (hollywoodi) film médiuma nagyobb tömeget és más jellegű közönséget is elér, mint azok a televíziócsatornák, amelyek annak idején a bálnamentésről közvetítettek. Naivitás volna feltételezni, hogy ezt a már bevált, biztosnak ígérkező receptet az alkotók kizárólag a környezetvédelem érdekében igyekeztek kamatoztatni. Annak idején nyilván a nemzetközi

1 Saving Whales, For Real and on the Screen. Interneten: <https://www.livescience.com/31117-saving-whales-real-life-silver-screen.html> és 'Big Miracle': True story behind film about 3 ice-stranded whales. Interneten: <https://latimesblogs.latimes.com/nationnow/2012/02/big-miracle-barrow-whales-rescue-true-story.html> (Letöltve: 2019.04.02.)

hírvetésben szerepet játszó műsorok és azok alkotói sem voltak érzéketlenek a bálnamentés azon aspektusai iránt, amely saját ázsíójuk emelkedését segítette elő.

E kósza gondolat ellen a film jól felépített (bár némileg átlátszó) stratégiával védekezik, amikor a főszereplővé tett tudósítót hangsúlyosan szembeállítja annak karrierista kollégájával, jelezve, hogy az előbbit az különbözteti meg az utóbbitól, hogy a környezetvédelem ügyét saját érvényesülése elé helyezi (Hódosy 2018: 57). Vajon értsük ezt úgy, hogy a *Mindenki szereti a bálnákat* alkotóira is ez jellemző? Vagy mégsem? A történet egyik legfontosabb szereplője egy olajipari vállalkozó, McGraw, akinek a hathatós közbenjárása és pénzügyi áldozatkészsége sokat lendít a bálnák ügyén. McGraw a film kezdetén egyértelműen szemben áll a zöld mozgalmat megtestesítő, jószándékú, ám megfontolatlan és éppen ezért kevésbé hatékony Greenpeace-aktivistával, Rachellel. A férfi éppen megveszi egy korábban védett területnek minősített északi olajmező kitermelési jogát, míg a lány egyszemélyes tiltakozást szervez ez ellen, amivel persze semmire sem jut. A film egy pillanatra sem titkolja, hogy a politikai döntéshozatalban a gazdasági érdekek a legmeghatározóbbak, és az olajlobbiban látja megtestesülni a környezetvédelem legfőbb akadályát. Nem ok nélkül: az ökológiai problémák a 19. században a fosszilis tüzelőanyagok felhasználásának, a termelékenység ezáltal radikális megnövekedésének és ezzel a szén-dioxid-kibocsátás hirtelen és egyre gyorsabb növekedésének köszönhetően jelentkeztek először aggasztó mértékben. Azóta is az olajipar a húzóágazat a környezetszennyezésben, sőt nagyrészt ez látja el energiával a környezetpusztítás összes többi ágensét is (Foster 1999: 18–20; Mosey 2009: 64–65). Mivel a „tiszta energiára” való áttérés az olajérdekeltségek ellen való, Ross Gelbspan például nem habozik azt állítani, hogy „Amerikát a fosszilis tüzelőanyag-lobbi térítette el a megfelelő energia- és klímapolitikától” (Gelbspan 2004: 137; Heinberg 2005: 38).

A filmben olajvállalkozónk azonban egyszer csak beszáll a bálnamentésbe. Felesége hatására ráébred, hogy mindezt akár reklámkampányként is felfoghatja, a bálnákra áldozott pénzt ennek megfelelően befektetésnek tekinti, ami meglehetősen világosan a *greenwashing* stratégiájával azonosítja a férfi állatmentésben betöltött szerepét. Mint a film epilógusa jelzi, McGraw az eset után híres és még gazdagabb lesz. Hangsúlyos, hogy a történet hatására sem mond le annak a területnek az ipari kiaknázásáról, ami miatt a film elején még a gonoszság megtestesülésének tűnt. A film *mégis* szimpatikussá teszi, mivel kiderül, hogy minden kapzsisága ellenére érző szíve van. A főszereplők is kibékülnek – ami azt sugallja, hogy az általuk képviselt értékek kibékíthetők. Valóban, bár *mindenki szereti a bálnákat*, igen kevesen érzik úgy, hogy ezért érdemes volna lemondania a McGraw által képviselt rendszer biztosította előnyökről. Végül is az állatokat a vállalkozói találmányosság (egy jégolvasztó berendezés) és a fejlett technológia (egy jégtörő tanker) segítségével mentették meg! Miért ne történhetne ugyanez a Földdel is?

Az emberek nagy része mára aggódik ugyan a globális felmelegedés hatásai miatt, de többnyire úgy vélik, hogy a szén-dioxid-kibocsátás visszafogása és a zöld technológia fejlődése megoldást kínál a problémára (Victor 2011; Magdoff 2010: 6–7, Cropper-Oates 1992: 679–680). „Itt jelenik meg a szennyező fizet elv (polluter pays principle) és a forgalmazható szennyezési jogok (tradable emissions permits) rendszere, amelyek a piaci erők ösztönző hatását próbálják a hatékonyabb környezeti gazdálkodás szolgálatába állítani” (Kocsis 1999: 16). Az eddigiek alapján azonban ez a törekvés nagyon távol áll a sikertől (Kovel 2007). Ráadásul az ökológiai válság nem csupán a szén-dioxid-kibocsátás, sőt még csak nem is pusztán az üvegházhatású gázok folyamatos termelésének eredménye. Csak az *utóbbi* csökkentéséhez a fosszilis tüzelőanyagoktól való tartózkodás mellett a metántermelő és az esőerdők helyét elfoglaló állattenyésztés radikális visszafogása is szükséges lenne (Gardiner 2010; Smil 2002). Általában is elmondható, hogy „az 'értékeremtés', amit a gazdasági rendszer végez, az ökológiai rendszerből nézve hulladéktermelés, (...) értékvesztéssel, minőségromlással jár a természet szempontjából” (Kerekes 2012: 26). Pedig

„a Római Klub 1972-es jelentése (a *Növekedés határai* címmel közreadott korszakalkotó tanulmány) óta nyilvánvaló, hogy a gazdaság jelenlegi szintje is fenntarthatatlan és túlfeszíti a környezeti kereteket, nem hogy még további növekedés lenne lehetséges. Mindaddig nem leszünk képesek harmóniában élni környezetünkkel, amíg a gazdasági növekedés marad az elsődleges politikai prioritás, és kulturális értékeinket a fogyasztás mennyisége határozza meg.”

A kritikusok mindezért gyakran magát – az evolúció során kialakult – emberi természetet, a természettel szembeni „védekezésre” képesítő emberi intelligenciát és az ennek köszönhető technológiát tartják felelősnek, főleg mivel feltehető, hogy a terjeszkedési stratégiát továbbfejlesztő „jelenlegi értékeink nem olyan régen fejlődtek ki, olyan alacsony népsűrűségű és alacsony technológiai szintű társadalmakban, amelyeknek látszólag korlátlan erőforrások álltak a rendelkezésére” (Gardiner 2010: 12). Mindez logikussá teszi, hogy az ökológiai válságot földtörténeti korszakként értelmező „antropocén” kifejezésben az „ember” szócska kapjon (negatív) főszerepet – az eddig a természet különböző aspektusaira vonatkozó előtagok helyett. A társadalomökológusok egy része azonban kifejezetten a *kapitalista* gazdasági berendezkedésben véli fellelni a helyzet eskalálódásának okát. A természet tönkretételének felgyorsulása – például az erdők kivágása és a termőföldek kimerítése – az eredeti tökefelhalmozás korszakára tehető, az olajszármazékok felhasználása pedig a klasszikus kapitalizmus igényeit kielégítendő ugrott meg. Ezért is állíthatjuk, hogy a kapitalocén kifejezés az antropocén címke jogos riválisának tekinthető (Moore 2016; Hartley 2016; Foster 1999). A klasszikus közgazdaság ideálja a folyamatos gazdasági

növekedésről a Kenneth Boulding által felvázolt cowboylogikán alapul, amelynek értelmében a „fejlődés” valójában egyenesen arányos az erőforrásokkal kapcsolatos rablógazdálkodással, azaz a meg nem újuló erőforrások kimerítésével és a megújuló erőforrások tönkretételével (Wallerstein 1997; Bookchin 1986; Moore 2011; Smith 2010; Trainer 2012; Tokar 1988; Daly 2000).

A film tehát nem alaptalanul mutatja a zöld politika legnagyobb ellenségét cowboykalapos olajvállalkozónak – akinek a személyes sármja mindazonáltal képes felülírni az ellenérzést mindazzal szemben, amit a férfi képvisel. Ahogyan a három bálna *látható* megmentése is többet nyom a latba a Föld egészének *láthatatlan* tönkretételénél. A bálnák megmentésére irányuló nemzetközi felbuzdulásban talán nem annyira a környezetvédelemmel kapcsolatos növekvő tettekeszség, mint inkább a környezeti büntudat elleni pszichés védekezés érhető tetten. Ez utóbbira jellemző, hogy az elmét zavaró problémával való foglalatosságot olyan területre irányítja át, amely nem zavarja meg az egyén mindennapi életének mintázatait (Rust 2012: 155–156; White 2012: 212–213):

„Winter és Koger szerint például a környezet iránti aggodalom gyakran olyan kevésbé hatékony, ám vigasztaló tevékenységekben manifesztálódik, mint a bálnákat ábrázoló pótlók vásárlása vagy épp a természettel való ’újraegyesülés’ olyan egzotikus vidékeken, ahová a szén-dioxid-kibocsátásban élen járó repülőgépeken lehet eljutni.”

A filmben ez az egzotikum is megjelenik a helyi eszkimó közösség életvitelében, és az is gyorsan világossá válik, hogy ez az életmód nem *valós* alternatívája a nyugatinak. Hiszen már az eszkimók is a modern technológiát használják. Népük legújabb képviselőjének életképességét és leleményességét a film pontosan abban jelöli meg, hogy az okos kisfiú halad a korrallal és meglátja, miből lehet *hasznot húzni*: túlárzott kartonlapokat árul a katasztrófaturistáknak, hogy ne fázzon a lábuk a jégen. Az eszkimó *hagyományok* viszont éppen a film által tételezett legnagyobb bünt testesítik meg – a tradíciók alapját képező bálnavadászat révén. Ami azt sugallja, hogy a fajok irtása és a természet kizsákmányolása inkább jellemzi az ősi rendjüket, mint a „felvilágosult” amerikaiakét – és valójában *nekik* kell megváltozni ahhoz, hogy a dolgok rendbe jöjjenek. A felek illetén szembeállításának különös ironiát kölcsönöz az a tény, hogy mivel a kőolaj előtt a bálnazsír volt a legkelendőbb ipari zsiradék és világítóanyag, a bálnavadászat éppen a fejlődő és egyre energiaéheőbb nyugati technológia következtében lendült fel és tette ezeket a jóságokat veszélyeztetett fajjává (Tertzakian 2006; Heinberg 2005). Pedig vadászatuk és fogyasztásuk más népeknél – például az eszkimóknál – évezredekken keresztül egy *valóban* önfenntartó gazdaság alapja volt – és nem melleleg az állatok fennmaradását sem veszélyeztette (Berkes 2008; Paulson 2017). Lawrence Buell ugyanakkor nem habozik ironikusan hozzátenni, hogy a jelenlegi

bálnavédelmi felbuzdulás maga sem nélkülözi a gazdasági motivációt, amennyiben „a bálnafgyelésből adódó bevételek mára jóval felülmúlják a bálnavadászat lehetséges hasznát” (2001: 201).

A MESTERLÖVÉS ÉS DÁNIA ÖKOLÓGIAI LÁBNYOMA

A dán *Skytten – A mesterlövész* című 2013-as film (rend. Annette K. Olesen) egy ökoterrorista „születését” és bukását teszi a történet középpontjává. A címszereplő férfi azért radikalizálódik, mert a közeli jövőbe képzelte dán kormány, amelyet a fikció szerint a klímapolitikájáért választottak meg, s ezen belül is különösen azért, mert az olajfűrés beszüntetését ígerte, a hatalomra kerülése után politikát vált. „Megállapodás született a dán kormány, Grönland és az olajipar között. Egy konzorcium olaj után fog fúrni Grönlandon, közel az Északi-sarkhoz. Az olaj utáni nyereségből el fogunk különíteni egy alapot a környezet védelmére. Az üzlet kevésbé függővé teszi Dániát az olajországoaktól, és több munkahelyet teremt.” A két szálon futó cselekmény hol Mia Moesgaard, egy zöld érzelmű politikai újságíró, hol pedig a gyilkossá váló geofizikus útját követi, melyek újra meg újra keresztezik egymást.

A geofizikus – mint később kiderül – korábban a grönlandi olajmezők feltérképezésén dolgozott, épp ezért tisztában van vele, milyen rendkívüli mértékben növelné a szén-dioxid-kibocsátást a kitermelendő olaj mennyisége. Ő is a beígért klímapolitika miatt szavazott a jelenlegi kormányra, és Mia egy akaratlan megjegyzése érleli meg benne az erőszakos fellépés gondolatát. Az újságíró megpróbálja lebeszélni a gerillaharcót: „Mire megy azzal, ha terroristának minősítik?” Mire a férfi így válaszol: „Ez erőszak” – amivel nem saját tetteire utal, mint első pillanatban gondolnánk, hanem a kormány által tervezett olajfűrésokra. *Ez az, erőszak ... még ha távoli is, még ha olyanokat érint is, akiket nem ismerünk, egy gyereket, aki Thaiföldön, Kambodzsában, Indiában vagy Bangladesben megfullad az árban. Vagy megbetegszik.*

Mint ebből is látszik, a környezetvédelmi tematikán belül a film azt a dilemmát állítja a középpontba, hogy vajon szabad-e erőszakkal próbálkozni, ha a „békés” rendezés lehetősége elveszni látszik; hogy fel lehet-e áldozni néhányak életét, ha ezáltal ezek életét kímélhetjük meg. E klasszikus dilemma mögött ugyanakkor másféle dilemmák is felsejlenek, melyek fogósnak tűnnek ugyan, ám ezúttal nem morális, hanem inkább egzisztenciális értelemben. Amikor Mia felelősségre vonja a külügyminisztert, Thomas Borbyt a kormány olajpolitikája miatt, a férfi így válaszol: „a választásokat a klímapolitikánk miatt nyertük meg, a munkánkat viszont a jóléti politikánkról fogják megítélni”. „Szóval *valaki*

addig lehet környezetpárti, amíg ez nem sérti a jólétet? Ezt idézhetem Öntől?” – kérdez vissza az újságíró. „Természetesen nem!” – válaszol a miniszter. Azaz Borby azt feltételezi, hogy a választók csak addig fogják támogatni a környezetvédelmi intézkedéseket, amíg nem tapasztalják a saját bőrükön annak hatásait. Vagyis azt, hogy milyen következményekkel jár az olajár-emelkedés, vagy milyen esetleges megszorításokkal járna, ha a „fosszilis kapitalizmus” megszűnne fosszilisnak – vagy kapitalizmusnak – lenni.

Vajon mennyire alaptalan ez a feltételezés? A környezetvédelmi diskurzusok között az a felvetés, hogy esetleg a kecske is jóllakhat, és a káposzta is megmaradhat, az egyik legdivatosabb, legnépszerűbb szólam (Zozul’akova 2016; Wallerstein 1997; Magdoff 2010; Heineberg 2011). Ha a növekedés – mint a Kuznets-görbe hipotézise sugallja – olyan technológiai fejlődéssel jár, amely „magától” megoldást kínál a környezetszennyezésre, akkor miért is ne növekedhetnénk tovább (Dombi-Málovics 2015: 202)? A *valódi* – bár Borby és a Doddszhoz hasonló ökopszichológusok elképzelésének megfelelően talán *tudattalan* – érv azonban lehet, hogy nem más, mint a megszokott nyugati életszínvonalhoz való kétségbeesett ragaszkodás, amely Bookchin szerint messze túllépi az egészséges szintet, és sokkal inkább „a szükségletek fetisizálásának” a tünete (1986: 45).

De hát nem pontosan a dánok (és az északi országok) azok, akik valóban komolyan veszik a környezetvédelem fontosságát? A filmben ugyan nem mutatják a híres dán szél-erőműveket (amelyek a film készítésekor az elektromos áram 41 százalékának előállításáért voltak felelősek), az út szélén sorjázó biciklisekről azonban kapunk néhány képsort. Ennek ellenére – talán nem véletlenül – éppen a film készítése idején készült az a felmérés², mely szerint Dánia rendelkezik a világ országai közül a negyedik legnagyobb ökológiai lábnyommal. Michael Booth állítása szerint maga Dánia zöld imázsa is egyfajta *greenwashing* eredménye. Ugyanis, mint írja, az országnak az elmúlt pár évtizedben kényelmes életet biztosító vagyon az olajból származik:

„A 80-as évektől egészen az utóbbi időkig Dánia jelentős olajexportőr volt. (...) az ebből származó pénz óvta meg Dániát a külső világ kemény gazdasági realitásától, ez fedezte a számlákat és ebből származott a legtöbb adó, főleg a Maersk, azaz a Dániában a 60-as évektől kezdve kizárólagos fűrészi jogokkal rendelkező nagyvállalat révén. (...) És hogy a Maersk hogyan keres még pénzt? Hát tengeri szállítással – amely a legpiszkosabb szállítási forma a világon. A tankhajók sokkal, sokkal nagyobb szennyezők, mint az autók vagy a légitökeledés.”³

2 WWF Élő Bolygó jelentés 2014.

3 Denmark: Greenwashing leader of the world. Interneten: <https://www.thelocal.dk/20140930/denmark-has-worlds-fourth-largest-ecological-footprint> (Letöltve 2019.04.02.)

Bár ez a film is a zöldekkel szimpatizál, éppúgy nem foglal állást a káposzta mellett a jóllakott kecskével szemben, ahogyan a radikális ököpolitikai megoldásoktól is elhatárolódik a terrorista tetteinek megjelenítése révén. „Ha nem hagyja abba”, figyelmezteti Mia a mesterlövész, „azoknak segít, akikkel szembe akar szállni”. És bár a mesterlövész alapvetően szimpatikus figura, tetteinek ábrázolása nyílegyenesen vezet ahhoz, hogy elidegenítse a nézőt az általa képviselt állásponttól. A férfi először csak egy autó abroncsát lyukasztja ki, másodszorra viszont egy helyes kiskutyát lő le, miközben látszólag még a körülötte lévő gyerekeket is veszélyezteti. Kétség nem fér hozzá, hogy már ez az eset is megfosztja emberünket az esetleges nézői támogatástól, a film pedig nemcsak, hogy nem kínálja fel a zöld politika radikális érvényesítésének *más* (erőszakmentes) módját, de a miniszter említett kijelentése révén kétséget ébreszt azzal szemben is, hogy ez *valóban* kívánatos volna.

Míg a miniszter láthatóan őszinte az újságíróval, a két másik főszereplő motivációi nem egyértelműek. A geofizikus élete teljében lévő, mégis teljesen magányos figura. Vajon elkeseredettsége a Föld állapotának tulajdonítható, vagy épp ellenkezőleg, a terrorizmussal a magánéletével kapcsolatos frusztrációit szublimálja? Miának sincsen társa, ahogyan gyermeke sem: a történet elején éppen Indiába indul, ahol adoptálni kíván egy árva kislányt. Szülői vágyának beteljesülését a terrorista azonban akaratlanul is megakadályozza (amikor Miát letartóztatják miatta a repülőtéren), míg a miniszter *segít* azt elérni: „Megkértem a konzulunkat Nyugat-Bengálban, hogy újra hagyják jóvá a folyamodványodat.” Ahogyan az olajvállalkozó a *Mindenki szereti a bálnákat* esetén, úgy *A mesterlövész* külügyminisztere is szimpatikus figurává válik a film végére. Nem azt sugallja-e mindez, hogy a jóléti társadalmat fenntartó gazdaság gátak közé szorítása erőszakos, káros és semmilyen szempontból nemkívánatos, s ehelyett a Nyugatnak inkább a fejlődő világ szegényeinek megsegítésével, segélyezésével kellene foglalkoznia? A filmben az örökbefogadás *ennek* a kérdésnek az allegóriájává válik, amire éppen a terrorista hívja fel a figyelmet, hiszen az általa említett, s az olajfúrás hatásai által veszélyeztetett gyerekek igen könnyen felidézhetik a Mia által kiszemelt árvákat. Éppen ezért különösen ambivalens a film vége, amikor a grönlandi olajfúrások beindulásával kapcsolatos rossz érzést elnyomja Mia boldogságának látványa, aki végre anyja lehet egy Kalkuttából származó kisfiúnak. A kisgyerek azt a szerepet tölti be a filmben, amit a bálnák az előzőleg elemzett alkotásban. Azaz nem csak Miával, de a nézővel is feledtetik azt a távoli és absztrakt pusztítást, amelyet pontosan *ugyanaz* a tevékenység okoz, amely az éppen bemutatott – és egyébként mérhetetlenül korlátozottabb hatókörű – jó cselekedeteket is lehetővé teszi.

A KICSINYÍTÉS MINT ÖKOGAZDASÁGI ALLEGÓRIA

„Mi történne, ha a tudósok új megoldással állnának elő az emberiség egyik legnagyobb problémájára, a túlnépesedésre? A megoldás a következő: zsugorítsuk az embereket úgy egy arasznyira. Az emberek lassan rájönnek, mennyivel tovább tart a pénzük egy miniatürizált világban. Egy jobb élet ígérete Paul Safranek átlagembert és feleségét, Audreyt is arra készíti, hogy hátrahagyva stresszes omahai életüket, lekicsinyíttessék magukat, és beköltözzenek a kisméretűek közösségébe. Ez a döntésük életre szóló kalandokat indít be...”⁴

Az így összefoglalt *Kicsinyítés* című 2017-es film (rend. Alexander Payne) recenziói egymásra azt kifogásolják, hogy a cselekmény logikátlan.⁵ Bár az ökológiai válság fenyegetésével kezdődik, amire az emberek zsugorítása ígéretes megoldással kecsegtet, a „kisméretűek közösségét” a legkevésbé sem érdekli a természetes környezet épsége, és a liliputi város, Leisureland bemutatásakor egy másik problematika kerül előtérbe. Nevezetesen a szegénység és a társadalmi kizsákmányolás kérdése, ami abból adódik, hogy bár a nagyméretűek világából átmentett pénz itt „tovább tart” (hiszen a miniatűr emberek sokkal lassabban élnek fel), a pénztelenek éppen ugyanolyan pénztelenek itt is, mint ott, ahonnan jöttek, ami tovább növeli a társadalmi különbségeket. Márpedig, mint egy recenzens írja:

„mindebben semmi olyasmi sincs, ami miatt a hősnek kicsinek kellene lennie; a film nagy része akkor is működne, ha egyszerűen csak egy némiképp elszigetelt helyen játszódna. Nehéz nem úgy érezni, hogy Payne és a forgatókönyvíró Jim Taylor elvesztette a kiindulási téma iránti érdeklődését, és ehelyett inkább más, fontosabb dolgok háttéréként használta azt.”⁶

4 Ajánló a Port.hu-ról: <https://port.hu/adatlap/film/mozi/kicsinyites-downsizing/movie-191834>

5 Ld. a mozi kritikájához írt olyan kommentárokat is, mint például az, hogy „miért van annyi szegény, miközben épp az volt a cél, hogy jobban éljenek”; „a gazdasági válság óta az emberek már nem élnek olyan luxusban, ami ilyen irónia alapja lehet”; és hogy minek elemezni, „ez csak egy mókás komédia, nézd és élvezd” *Downsizing*: What Went Wrong with Alexander Payne’s Social Satire Interneten: <https://www.indiewire.com/2017/12/downsizing-alexander-payne-matt-damon-what-went-wrong-1201910800/>

6 Film review: *Downsizing* Interneten: <https://cyprus-mail.com/2018/02/20/film-review-downsizing>.

De vajon akkor is ilyen csapongónak és logikátlanak tűnne a film narratívája, ha a *Kicsinyítést* – Gulliver kalandjaihoz hasonlóan – *allegorikus* szatírának tekintenénk? Ha a címadó kifejezést („downsizing”) a „nemnövekedés” („degrowth”, „downscaling”) kortárs ökológiai fogalmainak metaforájaként értelmeznénk? Ami nem más, mint „a gazdaság szándékos határok közé szorítása vagy lekicsinyítése abból a célból, hogy megfeleljen a biofizikai határoknak” (van den Bergh 2012: 910). A fogalom effajta implikációjának a szem előtt tartásával rögvessz az domborodna ki, hogy a lekicsinyített társadalomban azért alakul ki a szóban forgó egyenlőtlenség, mert az éppúgy kapitalizmus, mint a „nagyobb verzió”. Hiszen a „nemnövekedés”, vagyis a szakirodalomban valós lehetőségként (és nem sci-fiként vagy metaforaként) vizionált gazdasági „kicsinyítés” képviselői lényege eredetileg éppen az volna, hogy ez a rendszer *nem* úgy működne, mint az, melyet kapitalizmusként ismerünk (Magdoff 2010: 25–26; Smith 2010: 38; Foster 1999: 33; Heinberg 2011: 26–28; Dombi-Málovics 2015: 200; Paulson 2017: 427–428).

Gyakran felmerül, hogy az a felhalmozásra és a hasznoszerzésre irányuló késztetés, amely a természethez való viszonyunk elfajulásában ludas, az emberi faj ösztönös sajátossága (Maiteny 2012). Hogy a tudományos forradalom csak a technológiát, a liberális demokrácia pedig a politikai hatalmat és a gazdasági lehetőségeket adta meg az erőforrások kíméletlen kizsákmányolásához, amely mára a klímaválsághoz vezetett. Ugyanakkor nem kevés olyan hang is hallható, melyek szerint azt, hogy a kapitalizmus az emberi természetnek leginkább megfelelő gazdasági rend, csak az elmúlt pár száz évben belénk idegződött ideológia hiteti el velünk (Magdoff 2010: 15–16; Tokar 1988: 38; Greer 2013: 71–73; Heinberg 2005: 188; Paulson 2017: 440). Elvégre több tízezer éven keresztül éltünk olyan társadalmakban, amelyek tiszteletben tartották az említett „biofizikai határokat”, és a kollaborációra való készségünk és az erre hajlamosító empátia evolúciósan legalább annyira belénk van kódolva, mint az erőforrások kisajátítására hajlamosító „önző gének” (Jamieson 2010: 80). És ha esetleg mégsem így van, akkor is képesnek kellene lennünk rá, hogy tudatosan állítsunk korlátokat magunk elé.

A kapitalizmus és vele a folyamatos növekedés feláldozása ráadásul némelyek szerint a boldogságunk szempontjából sem volna áldozat. A láthatatlan kéz által diktált verseny a már említett társadalmi egyenlőtlenségekhez és óriási vagyoni különbségekhez vezet. „Az 1950 óta tapasztalt szédítő iramú növekedésnek ára van (...) a növekedés erősen egyenlőtlen, úgyhogy a modern kor a növekvő különbségek kora volt (és továbbra is az), ahol a gazdagok és a szegények közt egyre szélesedik a szakadék” (McNeill 2006: 191). Ennek elfogadására is van bevett szlogen, mely szerint a szorgalmas és invenciózus polgárok jobban megérdemlik, hogy előrébb jussanak, mint lusta, ám szapora társaik a fejlődő országokban (vö. Hardin 2005: 122; Shrader-Frechette 2005: 133; Foster 1999: 61). Azt azonban már a legnaivabbak sem tagadhatják, hogy a globális tőke és a nagyvállalatok korában a szorgalom

messze nem elég, a becsületes játék pedig szinte lehetetlen. Mivel a pénz pénzt szül, a klímaváltozás hatásai pedig leginkább azokat fogják sújtani, akiknek nincs lehetőségük javítani a helyzetükön (Gardiner 2010; Baer 2010; Heinberg 2005), a társadalmi különbségek egyre radikálisabban fognak nőni – főleg, ha erre még a klímaváltozás hatásai is rásegítenek. Richard Mosey szerint

„a nem túl távoli jövőben az Egyesült Államok megkülönböztethetetlen lesz Perutól vagy Ecuadortól – azaz a gazdagok (az USA lakosságának felső 10%-a) és a nagyon gazdagok (a lakosság körülbelül 0,01 százaléka) egyre inkább privát biztonsági erők által őrzött falak mögé bújnak majd, míg a kevésbé szerencsés többség megpróbál így vagy úgy túlélni” (2009: 5).

Nyilván nem véletlen választás, hogy a *Kicsinyítés*ben a miniatűr nyomornegyed a várost a „nagy méretűek” világtól elválasztó *fal*on kívülre szorul, míg a „gazdagok” azért élnek jól, mert a javaikat monetáris formában mentik át az új világba, ahol azok a többszörösét érik a valós (használati) értéküknek. Vagy, mondjuk, úgy élnek, mintha egy adóparadicsomba mentették volna át a vagyonukat. Ezért lehetséges, hogy a film világában a „kicsinyítés” nem az ökológiai gazdaságosságot szolgálja, hanem inkább *felnagyítja* a kapitalizmus egyes McNeill által „bizarrnak” nevezett törvényszerűségeit.

Pedig a humanitárius szempontokon túl az is bizonyított tény, hogy az egyenlőtlenségek csökkentése nem csak a lecsúszottak, de a társadalom egésze szempontjából kívánatos. A folyamatos növekedés hajszolásából nem csak vagyoni különbségek, hanem olyan preferenciák is erednek, amelyek rossz hatással vannak a szociális ellátásra és annak presztízsére:

„a bérsztruktúra mindeddig következetesen a versenyszellemet és az anyagi javakban jelentkező sikert díjazta, még akkor is, ha ezek társadalmi szempontból káros következményekkel járnak – a [2008-as] gazdasági válság ezt világossá tette. (...) A gyermekgondozás, az idősellátás és az ápolói és az önkéntes munka magasabb fokú elismerése kevesebb motivációt kínálna a státuszért folytatott versenyhez és egy együttműködőbb, altruisztikusabb társadalom felé vezetne.” (Jackson 2009: 155)

A *Kicsinyítés* felvezető része, amikor megismerhetjük Paul Safranek motivációját a zsugorításra, hasonló kritikát fogalmaz meg a fogyasztói társadalommal szemben. Ez az előtörténet kifejezetten privát gazdasági kérdések köré szerveződik. A főszereplő, Paul Safranek munkahelyi sérülések rehabilitációjával foglalkozik, és bár munkája láthatólag érdeklő, környezetében, amely csak a magasan fizetett állásokat értékeli, nincs társadalmi presztízse. Felesége számára a boldogság a minél nagyobb és szebb ház birtoklásában testesül meg,

Paul pedig eléggé szereti a feleségét ahhoz, hogy megpróbálja előteremteni az anyagiakat ehhez a „fejlődéshez” – ami nem sikerül. Ez a helyzet a vele társuló életérzéssel igencsak jól illusztrálja Joel Kovel azon kritikai észrevételét, miszerint „a tőke úgy alakítja át a megélt világot, hogy ezzel a felhalmozást segítse elő, főként azáltal, hogy bevezeti az elégedetlenség és a hiány érzését – valójában azt is mondhatnánk, hogy a boldogság a kapitalizmus uralma alatt tiltott érzés, amit az érzéki vágyakozás helyettesít” (Kovel 2007: 53).

A legfőbb gondot a hitel okozza Safraneknek, márpedig számos szakértő szerint ez az, ami a mai kapitalista gazdaságban „kikényszeríti” a növekedést, arról nem is beszélve, hogy a 2008-as válságot is egy ingatlanbuborék váltotta ki. „Ráadásul a hitelkamatlábak nagyobbak, mint a gazdasági növekedés, és a jelenleg működő rendszer éppen akkor küld pozitív visszacsatolást, amikor negatívra lenne szükség” (Dombi-Málovics 2015: 209–213). Az ingatlanbefektetők Leisurelandet azzal reklámozzák, hogy ott a lakosok majd egész nap szórakozhatnak, heverészhetnek, masszázsrá és egyéb wellnessfoglalkozásokra járhatnak, illetve potom pénzért vehetnek (miniatűr) ékszereket. Másképp fogalmazva, Paul előtörténete ékes tanúbizonysága a fogyasztói társadalom anyagi orientáltságából adódó gazdasági kényszerpályáknak, pszichés nyomásnak és elidegenedésnek. A film így szinte az első pillanatától érzékelteti azt a kritikát, amit például Amartya Sen fogalmazott meg, amikor azt javasolta, hogy a materiális jólét mennyiségi mutatói helyett az életminőséget és az önkitaljesedés (capability for flourishing) lehetőségeit kellene mérni; „ahelyett, hogy az elérhető javak pusztán mennyiségére koncentrálnánk, ez a verzió a jólétet a tárgyak által kínált elégedettség függvényévé teszi” (Jackson 2009: 39; vö még Dombi-Málovics 2015: 205; Kocsis 1999: 19).

Valóban, a „nemnövekedés” gazdasági elméletének számos képviselője úgy véli, hogy az anyagiakban kifejezett kiadást és jövedelmet mérő GDP-érték nem alkalmas az *életszínvonal* meghatározására. Van den Bergh szerint számos kutatás hangsúlyozza az Easterlin-paradoxon jelentőségét, azaz hogy

„a GDP csak nagyon behatárolt, irreális körülmények közt jelzi közelítően jól a társadalmi jólétet; egyes boldogság- és szubjektív jólét-kutatások szerint 1950 és 1980 között a jólét növekedése stagnált, sőt a legtöbb gazdaságilag fejlett országban csökkenni kezdett annak ellenére, hogy a GDP folyamatosan nőtt” (2012: 911).

A *Kicsinyítés*ben a főszereplő ezt a – boldogságszintjét látványosan nem növelő – anyagi jólétet váltja fel a szubjektív jólétre, amikor egy vietnámi menekült nő példáját követve kezd el amatőr orvosi kezelést nyújtani a nyomorgóknak, amellet, hogy összegyűjti és kiosztja a gazdagok által meghagyott ételt a rászorulóknak – ami a filmben előrevetített végső ökológiai összeomlás árnyékában tudatosan vállalt életcélá válik a számára. De ez erre irányuló *belső*

igénye világosan jelen volt már akkor is, amikor még „nagy méretű” volt. Már itt jól kivehető az azok a motívumok, amelyek Safranek esetében az „önkitaljesedést” jelentenek, de amelynek kibontakoztatására kevés lehetősége adódik. Azontúl, hogy munkájában eleve az eseteknek segít, a film elején Paullal kétszer is éppen akkor találkozunk, amikor ételt visz a szeretteinek – akik nem kérnek belőle, mert már ettek, jóllakottak és nem értékelik ezt a fajta gondoskodást. Paul egyéni élettörténete tehát korántsem független a kapitalizmus társadalomökológiai problémáitól és a „kicsinyítés” ökológiaságtani implikációtól, hiszen kitűnően illusztrálja, miért szükséges és lehetséges, hogy

„az emberi szükségletek és a munka újradefiniálásán keresztül meg lehet teremteni azokat a kereteket, amelyben a munka nem kizárólag az alapvető létfenntartás vagy a minél magasabb fogyasztási szint elérése érdekében vállalt kényszer, hanem a jólét egyik tényezője. Így még a fogyasztási szint csökkentése mellett is elérhetővé válik a jólét fenntartása.”⁷

A Leisureland peremén felbukkanó egyenlőtlenség így egyértelműen annak az eredményeként tűnik fel, hogy egy „nemnövekedésre” alapozott rend megszervezése *helyett* egyszerűen egy „kisméretű” kapitalizmust hoztak létre. És a film története azzal is túlmutat egy pusztán pszichológiai drámán, hogy olyan férfi a főszereplő, aki szakít addigi életmódjával és olyan társadalmi szerepet vállal, amely a szakirodalom szerint egy posztkapitalista ökokommunális új rend legfőbb értékeit – közös tulajdon, megosztás, létminimumra csökkentett fogyasztás és maximalizált szociális ellátás és humán szolgáltatási rendszer – képviselhetné (Kallis et al 2012). Safranek választása tehát egy olyan társadalmi vízió felé mutat, amelynek az alapja az olyan ökotópiáktól eltérően, mint például az *Avatar*, „nem a ‘vissza a természethez’ típusú elképzelés, hanem egy olyan gazdaságfilozófia, amelyben a gazdasági szereplők helyi erőforrásokra és helyi szükségletek kielégítésére koncentrálnak, egy nem hierarchizált társadalomban” (Kerekes 2012: 28).

Feltehető azonban, hogy így csak a közönség egy elhanyagolhatóan *kis* része értelmezi a filmet. A film önmagában nem ad kulcsot a leisurlandi társadalmi gondok és a „nagyvilágban” bemutatott ökológiai problémák közötti összefüggés megteremtéséhez.

7 A fenntartható társadalom felé való átmenet gazdaságpolitikai alternatívái: a fenntartható foglalkoztatáspolitikai alapvonalai. Interneten: https://www.researchgate.net/publication/262684079_A_fenntarthato_tarsadalom_fele_valo_atmenet_gazdasagpolitikai_alternativai_a_fenntarthato_foglalkoztataspolitika_alapvonalai Vö. még a Peter Victor által prezentált szimulációkkal, amelyek azt bizonyítják, hogy a nemnövekedés a gazdaságban a szén-dioxid-kibocsátás visszaszorítása mellett csökkentené a munkanélküliséget, az egyenlőtlenséget és az adósságállományt is. Azaz jelentős javulással járhatna nem csak az ökológiai szennyezést, de az életminőséget illetően is.

Hasonlóan kifejtetlen a film lehetséges világának főszereplői által építgetett szociális háló és a nemnövekedés elmélete mögötti társadalmi vízió közötti párhuzam. *Egyértelmű* ökológiai vonatkozása csak a kicsinyítés felfedezésének van, amelyet a felfedező a maga részéről egy olyan, a fenntartható gazdaság elvei szerint működő ökokommunában kamatoztat, amely a világvégétől tartva a film végén egy föld alatti világba vonul – kivárni a Föld regenerálódását. A Leisurlandban uralkodó „realisztikus” világlátással szemben ez a kommuna, mondhatni, a bolondok hajójaként – jóindulatú örültek fanatikus gyülekezeteként – van bemutatva, akikhez épeszű ember nem csatlakozik. Safranek is visszafordul, és inkább tovább folytatja szeretetszolgálati ténykedését.

ÖSSZEGZÉS

Az itt bemutatandó filmekből kettő – a *Mindenki szereti a bálnákat* (2012) és a dán *A mesterszövész* (2013) – látszólag könyörtelenül leleplezi a természetpusztítás és a haszonlesés közti kapcsolatot. A „túlzott” radikalizmust azonban „sikerül” elkerülniük, méghozzá azáltal, hogy a természetvédők, illetve a természeti erőforrásokon élősködő iparmágnások és az azt elnéző politikusok kezdeti éles és dühös szembeállítását a személyes sorsokra koncentráló történet felpuhítja. A negatív erők képviselőit emberként rokonszenvenné, tetteiket pedig ezáltal megbocsáthatóvá teszi, míg a zöldeket gyakran más jellegű, személyes traumák pszichotikus megszállottjaiként mutatja be, megkérdőjelezve ezzel motivációik tisztaságát. A „semmi sem fehér és fekete” népszerű képzetének jegyében ezek a filmek tehát először felborítják, majd visszaállítják és jóváhagyják a néző világában uralkodó status quót.

A harmadik film, a *Kicsinyítés* (2017) bonyolultabb stratégiát választ. Bár a filmben az ökológiai problémák és a társadalmi egyenlőtlenség kérdései igen hangsúlyosak, a középponti fikció egyszerre *idézi fel és oltja ki* a köztük lévő politikai/gazdasági összefüggések problémáját. A film fiktív világában az emberek fizikai miniatürizálásával próbálják meg a természeti krízist elhárítani, mely ötlet a „nemnövekedés” gazdasági elméletére játszik rá. Mivel azonban ezt az utalást a film megtartja magának, a leicsinyített világ a kapitalizmus kritikája helyett éppenséggel annak felmentésévé válik, hiszen a növekedés és a terjeszkedés örökérvényűként és magától értetődőként van bemutatva. A miniatűr társadalomban felbukkanó társadalmi problémák így a filmben nem a (továbbra is jellemző) kapitalista gazdasági berendezkedés, hanem inkább a mindenkori „emberi természet” szükségszerű következményeként tűnnek fel.

A fentebb ismertetett játékfilmek mindegyikére igaz, hogy a személyes történetre és karakterfejlődésre alapuló klasszikus narratívákban a negatívként értelmezhető, kritikai

reflexiókat ébresztő komplex és absztrakt társadalmi/gazdasági összefüggések nemcsak elmosódnak és háttérbe szorulnak, de gyakran meg is kérdőjeleződnek. Míg a 2013-as *A Keletben*, amely szintén az ökoterrorizmus témájával foglalkozik, a rendező Zal Batmanglij, úgy nyilvánítja ki szimpátiáját a rendszer ellen lázadó fiatalok mellett, hogy közben az objektivitás látszatát fenntartja” (Baski 2015: 6–7), az itt elemzett filmeknél ez a látszólagos objektivitás már sokkal inkább arra szolgál, hogy megvonja a radikális zöld mozgalom képviselőitől a „céljaik és felháborodásuk jogossága” által amúgy kiérdemelt szimpátiát. Mivel a filmipart a mai technológiai színvonalon csak a globális kapitalizmus által lehetővé tett széles körű fogyasztórétég tarthatja el, nem is igen várhatjuk, hogy ezek az alkotások kétségeket ébresszenek a létük alapját képező feltételrendszerrel szemben; mi több, logikus, hogy egyes retorikai eljárásaik éppen arra irányulnak, hogy *elválasszák* egymástól a környezetvédelem sürgető kérdését, a társadalmi problémákat és a mögöttük húzódó gazdasági mechanizmusokat. A környezetvédelmi célzatú, társadalmi reformra irányuló játékfilm oximoron volna?

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baer, Paul (2010): *Adaptation to Climate Change? Who Pays Whom?* In: *Climate Ethics. Essential Readings*. Szerk: Stephen M. – Gardiner, Simon Caney - Jamieson, Dale – Shue, Henry. Oxford University Press. 247-262.
- Baski Sándor (2015): *Okkal lázadók. Zöld rebellesek és cyberforradalmárok*. In: *Filmvilág*, 2015., No. 5.: 4-7.
- Berkes, Fikret (2008): *Sacred Ecology*. Routledge.
- Bookchin, Murray (1986): *Post-scarcity Anarchism*. Black Rose Books.
- Buell, Lawrence (2001): *Writing for an Endangered World*. Harvard University Press.
- Cropper, Maureen - Wallace E. Oates. (1992): *Environmental Economics: A Survey*. In: *Journal of Economic Literature*. Vol. 30., No 2.: 675-740.
- Daly, Herman – Cobb, John B. Jr. (2000): *A krematiztikától az oikonomiáig*. In: *Természet és szabadság*. Szerk: Lányi András, Osiris: 241-256.
- Dombi Judit – Málóvics György (2015): *A növekedésen túl – egy új irányzat hozzájárulása a fenntarthatósági vitához*. In: *Közgazdasági Szemle* Vol. 62. No. 2.: 200–221.
- Foster, John Bellamy (1999): *Vulnerable Planet. A Short Economic History of the Environment*. Monthly Review Press.
- Gardiner, Stephen M. (2010): *Ethics and Global Climate Change*. In: *Climate Ethics. Essential Readings*. Szerk: Stephen M. – Gardiner, Simon Caney – Jamieson, Dale – Shue, Henry. Oxford University Press: 3-35.

- Gelbspan, Ross (2004): *Boiling Point. How Politicians, Big Oil and Coal, Journalists, and Activists Are Fueling the Climate Crisis — and What We Can Do to Avert Disaster*. Basic Books.
- Greer, John Michael (2013): *Not the Future We Ordered. Peak Oil, Psychology, and the Myth of Progress*. Karnac Books.
- Hardin, Garret (2005): *A mentőcsónak erkölcstana*. In: *Környezeti Etika*. Szerk.: Lányi András – Jávor Benedek. L'Harmattan: 115-128.
- Hartley, Daniel (2016): *Anthropocene, Capitalocene, and the Problem of Culture*. In: *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Szerk: Moore, Jason W. PM Press: 154-165.
- Heinberg, Richard (2011): *The End of Growth. Adapting to Our New Economic Reality*. New Society Publishers.
- Heinberg, Richard (2005): *The Party's Over. Oil, War and the Fate of Industrial Societies*. New Society Publishers.
- Hódosy Annamária (2018): *Bio MOZI. Ökokritika és populáris film*. Tiszatáj Kiadó.
- Jackson, Tim (2009): *Prosperity without Growth. Economics for a Finite Planet*. Earthscan.
- Jamieson, Dale (2010): *Ethics, Public Policy, and Global Warming*. In: *Climate Ethics. Essential Readings*. Szerk: Stephen M. – Gardiner, Simon Caney – Jamieson, Dale – Shue, Henry. Oxford University Press: 77-86.
- Kallis, Giorgio – Kerschner, Christian – Martinez-Alier, Joan (2012): *The economics of degrowth*. In: *Ecological Economics*. Vol. 84.: 1-9.
- Kerekes Sándor (2012): *A fenntartható fejlődésről válság idején*. In: *Fenntartható fejlődés, élhető régió, élhető települési táj*. Szerk: Kerekes Sándor – Jámbor Imre. Budapesti Corvinus Egyetem: 15-36.
- Keserű Barna Arnold (2015): *Úton a fenntarthatatlanság felé. A fejlődés paradoxona gazdaságfilozófiai megközelítésben*. Interneten: <https://www.researchgate.net/publication/302330723> (Letöltve: 2019.04.02.).
- Kocsis Tamás (1999): *A jövő közgazdaságtana?* In: *Kovács*, Vol. 3. No. 3.: 131-164.
- Kovel, Joel (2007): *The enemy of nature. The end of capitalism or the end of the world?* Zen Books.
- Latouche, Serge (2011): *A nemnövekedés diszkrét bája*. Savaria University Press.
- Magdoff, Fred – Foster, John Bellamy (2010): *What Every Environmentalist Needs to Know About Capitalism*. In: *Monthly Review*. Vol. 61., No. 10.
- Maiteny, Paul (2012): *Longing to be human: evolving ourselves in healing the earth*. In: *Vital Signs. Psychological Responses to Ecological Crisis*. Szerk: Rust, Mary-Jayne – Totton, Nick. Karnac: 47-60.
- McNeill, J. R. (2006): *Historical Perspectives on Global Ecology*. In: *Global Survival*. Szerk: Ervin László – Seidel, Peter. SelectBooks.

- Moore, Jason W. (2016): *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. PM Press.
- Moore, Jason W. (2011): *The Socio-Ecological Crises of Capitalism*. In: *Capital and its Discontents: Conversations with Radical Thinkers in a Time of Tumult*. Szerk: Lilley, Sasha. PM Press: 136-152.
- Mosey, Richard M. (2009): *2030: The Coming Tumult. Unlimited Growth on a Finite Planet*. Algora Publishing.
- Newell, Peter (2011): *The elephant in the room: Capitalism and global environmental change*. In: *Global Environmental Change* Vol. 21.: 4–6.
- Paulson, Susan (2017): *Degrowth: culture, power and change*. In: *Journal of Political Ecology*. Vol. 24.: 425-666.
- Rust, Mary-Jayne (2012): *Ecological Intimacy*. In: *Vital Signs. Psychological Responses to Ecological Crisis*. Szerk: Rust, Mary-Jayne – Totton, Nick. Karnac: 149-162.
- Shrader-Frechette, Kristin (2005): *Úrhajó-etika*. In: *Környezeti Etika*. Szerk.: Lányi András – Jávor Benedek. L'Harmattan: 129-141.
- Smil, Vaclav (2002): *Eating Meat: Evolution, Patterns, and Consequences*. In: *Population and Development Review*. Vol. 28. No. 4.: 599-639.
- Smith, Richard (2010): *Beyond Growth or Beyond Capitalism?* In: *Real-World Economics Review*. Vol. 53. 28-42.
- Tertzakian, Peter (2006): *A Thousand Barrels a Second. The Coming Oil Break Point and the Challenges Facing an Energy Dependent World*. McGraw Hill.
- Tokar, Brian (1988): *Exploring the New Ecologies: Social Ecology, Deep Ecology and the Future of Green Political Thought*. In: *Alternatives*. Vol. 15. No. 4.: 30-43.
- Trainer, Ted (2012): *Degrowth: Do you realise what it means?* In: *Futures*. Vol. 44. No. 6.: 590-599.
- van den Bergh, Jeroen C.J.M. – Kallis, Giorgos (2012): *Growth, A-Growth or Degrowth to Stay within Planetary Boundaries?* In: *Journal of Economic Issues*. Vol. 46., No. 4.: 909-920.
- Victor, Peter A. (2011): *Growth, degrowth and climate change: A scenario analysis*. In: *Ecological Economics*. Vol. 84.: 206-212.
- Wallerstein, Immanuel (1997): *Ecology and Capitalist Costs of Production: No Exit*. Keynote address at PEWS XXI The Global Environment and the World-System. Santa Cruz: University of California, Apr.3-5, 1997.
- White, Sandra (2012): *Denial, sacrifice, and the ecological self*. In: *Vital Signs. Psychological Responses to Ecological Crisis*. Szerk: Rust, Mary-Jayne – Totton, Nick. Karnac: 211-223.
- Zozul'akova, Viera (2016): *Degrowth. A Way of Social Transformation*. In: *Organizacja i Zarządzanie z*. Vol. 94.: 185-194.